

NOI CONSIDERAȚII ASUPRA VECHIMII ARHITECTURII BISERICII SF. ATANASIE DIN NICULIȚEL (JUD. TULCEA)

Cristian Moiescu

Descoperirea de către noi în octombrie 1974 a bisericii Sf. Atanasie din Niculițel¹ a echivalat cu introducerea în circuitul științific al istoriei arhitecturii a unui monument care demonstrează în plus marea diversitate de forme planimetrice și structuri spațiale adoptate de feudalitatea românească încă din faza de început a întemeierii statului de sine stătător dintre Carpații Meridionali și Dunăre.

În forma inițială de dimensiuni relativ mici (11,5 × 6,5 m), amplificat treptat în etape succesive până la sfârșitul secolului trecut (fig. 1), lăcașul de la Niculițel a fost ridicat pe fundații din spărtură de piatră de carieră, ale căror tălpi erau așezate pe un sol compact cu o rețea de piloți subțiri din lemn, procedeu utilizat frecvent în arhitectura bizantină. Elevația este executată, în schimb, din cărămizi romane recuperate de la clădiri antice din zonă².

Încă din prima fază de construcție, biserica avea în alcătuirea sa un altar semicircular în al cărui zid estic au fost practicate trei ferestre dispuse radial față de axul longitudinal, acoperit cu o semicalotă și prevăzut cu nișe adâncite în zidurile de nord și sud, corespunzătoare pastoforiilor. Naosul, cu formă planimetrică și spațială cruciformă, era dominat în partea centrală de o cupolă supraînălțată prin intermediul unui tambur cu secțiunea circulară în interior și hexagonală în exterior (fig. 2). Prin intermediul celor șase ferestre care străpung fiecare latură a tamburului turlei, se asigură o luminare suplimentară a interiorului naosului. Turla este susținută de trei bolți cu aceeași lățime, având profilul în arc ușor frânt, care se încheie spre vest cu o boltă ceva mai lată decât celelalte, sub al cărei plan de naștere se deschid două firide laterale înalte. Pronaosul, compartiment mai rar întâlnit în cadrul acestui tip structural la acea epocă, era, se pare, acoperit cu o boltă semicilindrică transversală, accesul dinspre exterior fiind prevăzut pe latura de nord, către reședința feudală din vecinătate. Separarea acestui compartiment de naos se realiza în faza inițială printr-un zid plin străpuns de un gol median de legătură (fig. 3). Învelitoarea bisericii, după fragmentele identificate, a fost încă de la început executată din olane (fig. 4). Nivelul original de călcare îl constituia o pardoseală din cărămizi mari, pătrate, de epocă romană, așezate într-un strat-suport din mortar de var.

Cu prilejul cercetărilor arheologice care au precedat lucrările de restaurare ale monumentului³, executate în noiembrie 1975, au fost descoperite în substrucții, dar și conservate *in situ*, fragmente aparținând unei picturi murale bizantine de bună factură tehnică și artistică, cu care biserica a funcționat după construire.

¹ Moiescu 1976, 493 *passim*; împrejurările descoperirii lăcașului au fost evocate de noi în Moiescu 1999, 51 *passim*.

² Bătrâna, Bătrâna 1977, 534.

³ Proiectul de restaurare a bisericii Sf. Atanasie din Niculițel a fost întocmit de autorul acestor rânduri. Lucrările propuse au urmărit readucerea monumentului, afectat de numeroase și incisive transformări, la înfățișarea inițială, prin îndepărtarea adaosurilor succesive din zona de vest a pronaosului și marcarea corespunzătoare. La partea superioară a corpului bisericii s-a revenit la formele originare ale cornișei și arcurilor firidelor înalte ale fațadelor, precum și la aspectul vechi al acoperișului cu învelitoarea sa de olane. Ferestrele naosului și altarului au fost reduse și readuse la forma originală, pe baza urmelor păstrate *in situ*, iar pe latura de nord a pronaosului s-a procedat la redeschiderea și refacerea spațiilor ușii de acces. Este important de subliniat faptul că pronaosul nu era luminat, în concordanță cu alte monumente ridicate în secolul al XIV-lea, cum ar fi: Sf. Nicolae Domnesc de la Argeș, Cozia, Cotmeana, paraclisul curții domnești din Târgoviște etc. Concomitent au fost refăcute zidul despărțitor dintre nas și pronaos și pardoselile din cărămidă romană recuperată după urmele păstrate în substrucții, depistate prin cercetarea arheologică. S-a procedat, de asemenea, la sistematizarea zonei exterioare bisericii, prin coborârea nivelului de călcare la cota corespunzătoare construcției inițiale și executarea aranjărilor necesare în jur (talazuri, scări, ziduri de sprijin, pavaje etc.). În anul 1999 impunându-se o revizuire a învelitorii de olane deranjată de trei ori de trei seisme succesive (martie 1977, august 1986 și mai 1990), fără a constitui o lucrare absolut necesară s-au înlăturat tencuielile cu mortar de epocă, executându-se inutil, doar cu scopuri mercantile, plombe ale zidăriei vechi din cărămidă prin firma tulceană „Coral”, nefiind consultat șeful de proiect spre a-și da aprobarea în consecință.

Investigațiile arheologice au încercat să stabilească datarea monumentului în contextul depunerilor stratigrafice din prima fază de construcție, pe baza identificării greșite a unui *gros*, care ar fi fost emis în anul 1281 – singurul an de domnie a lui Ștefan Dragutin Sremski – către sfârșitul secolului al XIII-lea⁴. Moneda în cauză s-a dovedit ulterior că aparținea, de fapt, celui mai de seamă țar al Serbiei medievale, Stefan IV Dușan (1331 – 1355), din anii de început ai domniei (ante 1335)⁵. Biserica dobrogeană de care ne ocupăm se datează, astfel, mult mai logic, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, în deplină concordanță cu formele sale arhitecturale⁶.

După o perioadă de funcționare de aproape un secol, în dependența curții feudale căreia îi aparținea, cuprinsă între momentul construirii și primele decenii ale secolului al XV-lea, biserica își încetează existența, poate în urma campaniei turcești din primăvara anului 1420. Redat cultului la începutul secolului al XV-lea, lăcașul intră în folosința comunității parohiale a așezării, fapt confirmat și de cimitirul organizat în jur. Pentru amplificarea spațiului interior, în scopul adăpostirii numărului sporit de credincioși, limita vestică a pronaosului a fost extinsă cu 1,3 m prin ridicarea unui nou zid pe o fundație din piatră și cărămidă (fig. 1). Cu acest prilej s-a refăcut, pe vechiul contur, și zidul absidei altarului, care în perioada dezafectării bisericii, intervenită în prima jumătate a secolului al XV-lea, s-a degradat în condiții ce rămân, deocamdată, necunoscute. În cursul secolului al XVIII-lea, pronaosul este din nou mărit spre vest cu încă 1 m, prin demolarea și refacerea zidului ridicat cu două secole mai înainte. O ultimă etapă de intervenții și transformări radicale se plasează în jurul anului 1880, când ultimul zid despărțitor dintre naos și pronaos a fost demolat parțial, fiind înlocuit cu o arcadă, procedându-se tot acum la refacerea șarpantei și învelitorii: în extremitatea vestică a lăcașului s-a adăugat o turlă-clopotniță din lemn, iar cornișa inițială și partea superioară a firidelor care decorau fațadele au fost modificate⁷.

Valoarea arhitectural-artistică a bisericii Sf. Atanasie din Niculițel este întrecută de semnificația ei istorică prin destinația de capelă a curții feudale a unui conducător local, avută în prima fază de existență. Această funcție a fost stabilită luându-se în considerație atât numărul redus de înhumări practicate până la începutul secolului al XV-lea, apanaj al ctitorului, familiei sale și descendenților acestora, cât și pentru faptul că intrarea, plasată pe latura de nord, era în legătură cu reședința feudală învecinată, ce se va fi aflat pe locul actualei case parohiale⁸.

Singura întrebare pe care o suscită existența la Niculițel a unei curți feudale dotată cu biserică-paraclis, ridicată în prima jumătate a secolului al XIV-lea, este situarea ei în apropierea centrului nogailor de la Isaccea (Sakei), vechiul Noviodunum, importantă așezare și sediu politico-administrativ al hanatului tătar, aflată în linie dreaptă la o distanță de maximum 12 km. Explicația constă în faptul, demonstrat istoricește, că imperiul de stepă al Hoardei de Aur nu a creat o administrație proprie în teritoriile intrate în stăpânirea sa. Această dominație mongolo-tătară s-a exercitat sub forma unui control economic de la distanță, în cadrul căruia s-a adoptat sistemul dărilor (*alâm*) impuse populației dominate printr-un *iarlâk* (control direct) al hanului, în condițiile acordării locuitorilor ținuturilor supuse a unor libertăți administrative și religioase limitate. Populației locale i-au fost lăsați conducătorii proprii care erau dependenți de han, având însă obligația de a plăti tributul stabilit pentru cei aserviți⁹. Așa poate fi înțeleasă existența unei instituții religioase ortodoxe în „Țara Românilor” de la Dunărea de Jos, bine structurată, care își avea centrul la Vicina. După cum rezultă din vechi hărți și portulane, centrul episcopal și apoi mitropolitan de la Vicina era situat în nordul Dobrogei, probabil pe un braț ulterior colmatat al Dunării, care s-a transformat apoi într-o salbă de lacuri și bălți existente acum în zona limitrofă din nordul Niculițelului (lacurile Rotund, Telincea, Parcheș, Somova etc.), între Isaccea și Tulcea. Menționată documentar ca episcopie între 1250 și 1280 în timpul împăratului Andronic cel Bătrân, Vicina a fost ridicată apoi la rangul de mitropolie, aflându-se sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol.

Dependent de ierarhul de la Vicina a fost și clericul slujitor al capelei de la Niculițel. Această puternică organizație bisericească, existentă mai întâi ca episcopat apoi ca mitropolie care administra „castelele patriarhale” de la Caverna până la Chilia, dovedește că autoritatea bizantină la Gurile Dunării, cel puțin pe

⁴ Bătrâna, Bătrâna 1977, 538.

⁵ Identificarea corectă a monedei aparține lui Ernest Oberländer-Târnoveanu, șeful secției cabinetului numismatic al Muzeului Național de Istorie a României, care a avut amabilitatea să ne comunice rezultatele investigației sale. Vezi și Oberländer-Târnoveanu 1992.

⁶ Moisescu 1976, 497.

⁷ Moisescu 1976, 493 – 494; Bătrâna, Bătrâna 1977, 534 – 540.

⁸ Bătrâna, Bătrâna 1977, 542 – 543.

⁹ Ghiață 1981, 1863 – 1867; Toderășcu 1988, 86 – 87.

tărâm confesional, s-a prelungit după marea invazie tătară și în a doua jumătate a secolului al XIII-lea până la mijlocul secolului următor, în condițiile în care prin 1320 a fost recupată de tătari¹⁰, alungați din zonă după moartea violentă a hanului Nogai în anul 1299.

Presiuni mai insistente ale tătarilor se vor produce abia la mijlocul secolului al XIV-lea, când se vedeau amenințați cu pierderea privilegiilor obținute prin stăpânirea „Țării Românilor” de la Gurile Dunării. După unificarea ținuturilor românești dintre Carpați și Dunăre, având ca rezultat întemeierea statului muntean autonom cu centrul politico-administrativ la Argeș, ținutul dobrogean este integrat în hotarele Țării Românești de către Mircea cel Bătrân prin 1389.

Ca urmare a insistențelor presiunii tătare, deși în anul 1340 mitropolitul de Vicina scria patriarhului ecumenic că nu își va părăsi dioceza, în mai 1359 va fi recunoscută oficial, sub domnia lui Nicolae Alexandru, strămutarea reședinței mitropolitului Iachit de la Vicina la Argeș și, prin aceasta, centrul ecleziastic din nordul Dobrogei își încetează existența nu după mult timp¹¹.

Formula structurală a tipului de edificiu bisericesc căruia îi aparținea biserica Sf. Atanasie de la Niculițel este destul de veche. În varianta cu pronaos a cunoscut o oarecare răspândire în ținuturile sud-dunărene ale secolelor X – XV, la o serie de mici biserici care îndeplineau chiar rolul de capele de curte feudală. Într-o primă fază, prin secolele X – XI, în aria de cultură protobulgară dar și bizantină a Preslavului au fost înregistrate trei biserici aparținând acestui tip structural, în punctele Delidușka, Bjal Briag (biserica nr. 2) și Seliște¹², unde primele două lăcașuri au avut naosul încununat cu o cupolă iar ultimul acoperit cu o boltă semicilindrică orizontală. În prima jumătate a secolului al XV-lea au fost construite bisericile de la Saposovița, lângă Kjustendil, Dolna Kamenica (biserica „Adormirea Maicii Domnului”), ambele datate prin 1330¹³, precum și biserica „Sf. Apostoli” din Nicopole, din prima jumătate a secolului al XIV-lea, cu o interesantă și originală boltire a pronaosului¹⁴ (fig. 5).

Cele mai evidente consonanțe cu bisericuța nord-dobrogeană de care ne ocupăm, le prezintă însă un edificiu ecleziastic din Grecia insulară. Este vorba de biserica „Panaghia” din Lagudera, în Cipru, datată în a doua jumătate a secolului al XII-lea și pictată la 1192¹⁵, care, chiar dacă este realizată în varianta fără pronaos, prin prezența nișelor laterale în partea vestică a naosului și forma în arc frânt a profilului bolților, se aseamănă în mod izbitor cu lăcașul de la Niculițel (fig. 6). Cu toate acestea, cele mai nedisimulate analogii, prin forma planului cruciform alungit, compartimentarea și organizarea spațiului interior, se pot stabili între biserica „Sf. Atanasie” și prima biserică de curte voievodală de la Argeș în cazul existenței celor două nișe laterale în partea de vest a naosului (fig. 7), ambele monumente fiind ridicate la un interval de aproximativ un secol între ele¹⁶. Dacă avem în vedere, pe de o parte, destinația, iar pe de altă parte semnificația politică și valoarea arhitectural-artistică a celor două monumente caracterizate de o simplitate armonioasă, constatăm încă din această perioadă căutărilor insistente ale feudalității românești de adaptare creativă a unor modele provinciale, la care însă nu lipsesc sugestii arhitecturale și iconografice din chiar Bizanțul imperial. Tocmai aceste căutări prefațează apariția la nordul Dunării a unor structuri originale și variate, corespunzătoare celor dintâi edificii religioase aparținând tipurilor „sală”, „cruce greacă înscrisă”, cu sau fără puncte libere de sprijin, „bazilical” și „triconc”, construite până la sfârșitul secolului al XIV-lea, care demonstrează marea diversitate de forme planimetrice și spațiale adoptate de arhitectura românească încă din faza sa de început.

¹⁰ Diaconu 1996, 1088 *passim*.

¹¹ Ghiață, 1872 – 1873.

¹² Mijatev 1974, 108 – 109, fig. 128 – 130.

¹³ Mijatev 1974, 173 – 175, fig. 128 – 130.

¹⁴ Mijatev 1974, 173, fig. 208 – 209. Reconstituirea grafică a bolților pronaosului a fost propusă de noi pe baza realizării urmelor păstrate *in situ*, consemnate în relevee și fotografii executate înainte de restaurarea modernă a monumentului.

¹⁵ Stylianou, Stylianou 1985, 158.

¹⁶ Constantinescu 1984, 84.

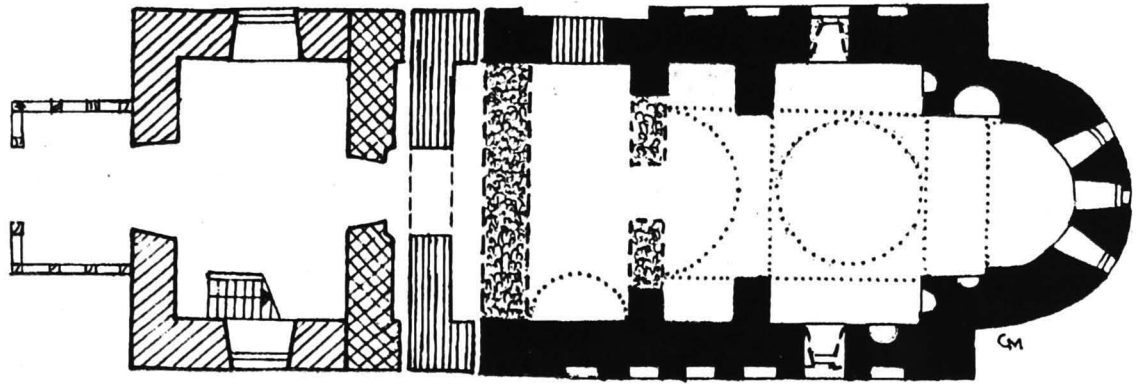
Bibliografie

- Bătrâna, L., Bătrâna, A. 1977, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii medievale din Dobrogea: biserica Sf. Atanasie de la Niculițel (jud. Tulcea)*, SCIVA 28, 4, 531 – 552.
- Constantinescu, N. 1984, *Curtea de Argeș. 1200 – 1400. Asupra începuturilor Țării Românești*, București.
- Diaconu, P. 1996, *Despre căderea Vicinei sub tătari, în Almanah Bisericesc*, Slobozia, 106 – 110.
- Ghiață, A. 1981, *Aspecte ale organizării politice în Dobrogea Medievală (secolele XIII – XIV)*, RdI 30, 10, 1863 – 1897,
- Mijatev, Kr. 1974, *Die Mittelalterliche Baukunst im Bulgarien*, Sofia.
- Moiescu, C. 1976, *Un monument féodal inconnu de Dobroudja*, RRH 15, 3, 493 – 498.
- Moiescu, C. 1999, *Biserica Sf. Atanasie de la Niculițel*, MagIst, S.N. 33, 7 (388), iulie, 51 – 54.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 1992, *Un trésor de monnaies serbes et bosniaque trouvé dans la zone des Bouches du Danube (note préliminaire)*, Numizmatičar 15, 69 – 89.
- Stylianou, A., Stylianou, J. 1985, *The painted churches of Cyprus*, Londra.
- Toderașcu, I. 1988, *Unitatea medievală românească*, București.

New Consideration on the Datation of the Church St. Atanasie from Niculițel (Tulcea County)

Abstract

The discovery in 1974 of the church Sf. Atanasie from Niculițel, dated for sure through recent numismatic investigation in the first half of the 14th century (more precisely during the first years of Stefan Dușan's rule – 1331 – 1335), introduced in the Romanian architectural landscape a monument having a framed cross plan, without free points of support (fig. 1 – 3). Obvious stylistic correspondence can be established with cult places from the proto-Bulgarian zone Preslav during 11th – 12th centuries (fig. 5a – c), but especially with the Cyprus church "Panaghia" from Lagudera, dated towards the end of the 12th century and painted in 1192 (fig. 6). Although, the most clear analogies can be traced between the monument we deal with and the churches "Sf. Apostoli" from Nicopole (fig. 5.d) and Argeș (fig. 7), through its destination, the shape of the plan with pronaos and the organizing of the inside space, proving the great diversity of planimetric and spatial shapes adopted by the Romanian architecture since its phase of beginning.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

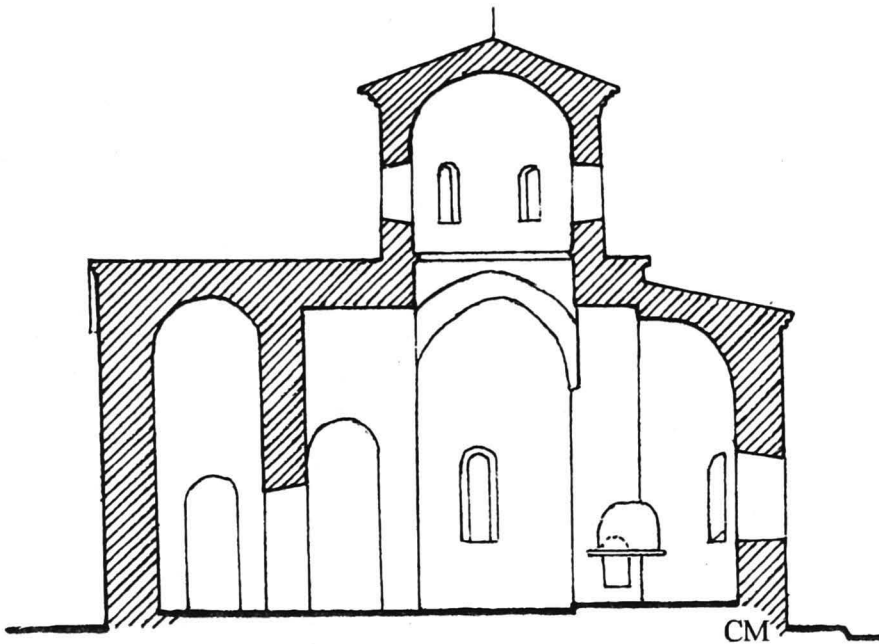
0 3 m

Figura 1. Niculițel. Biserica Sf. Atanasie. Plan cu etape de construcție:

1 - cca. 1330; 2 - încep. sec. XVI; 3 - sec. XVIII; 4 - cca. 1880.

Figure 1. Niculițel. Sf. Atanasie Church. Plan with the building phases:

1 - about 1330; 2 - beginning of the 16th cent.; 3 - 18th cent.; 4 - about 1880.

0 3 m

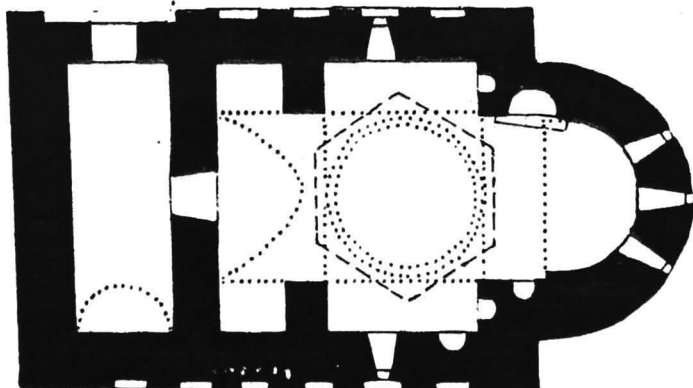

Figura 2. Niculițel. Biserica Sf. Atanasie. Plan și secțiune în situația inițială și actuală, rezultată în urma restaurării.

Figure 2. Niculițel. Sf. Atanasie Church. Plan and section during the initial and the final situations, resulted after the restoration.

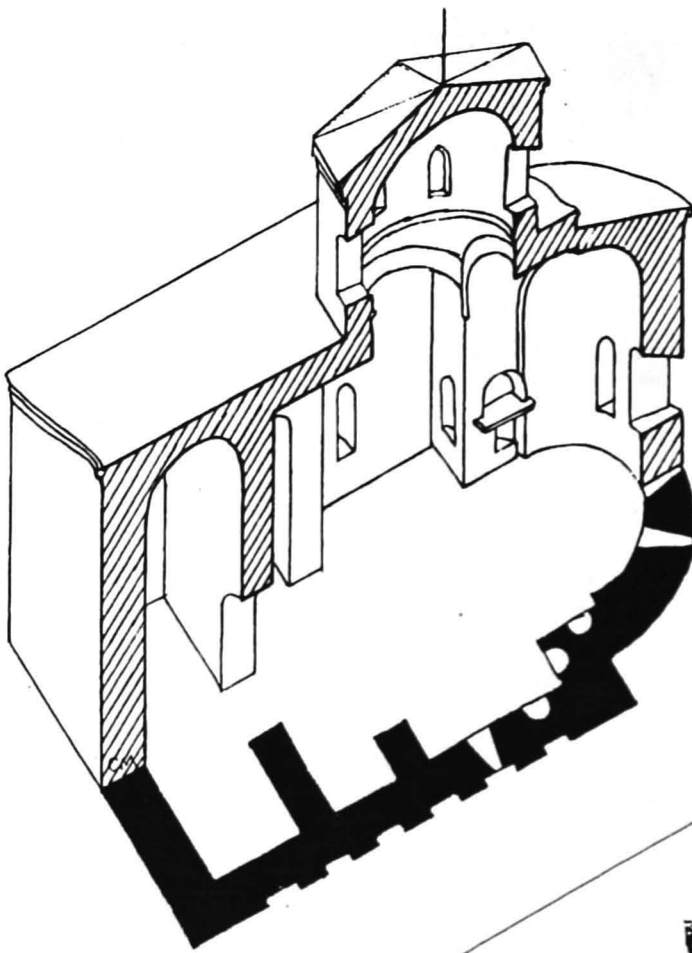

Figura 3. Niculițel. Biserica Sf. Atanasie.
 Perspectivă axonometrică.
 Figure 3. Niculițel. Sf. Atanasie Church.
 Axonometric perspective.

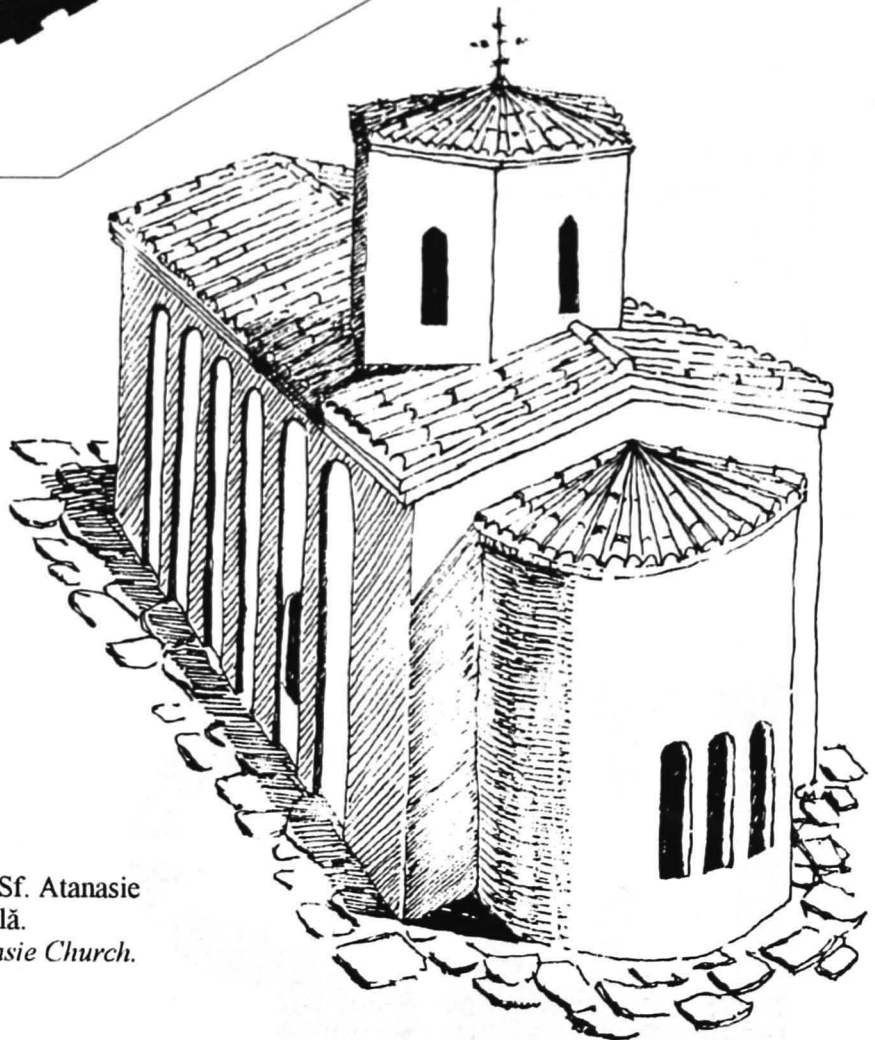

Figura 4. Niculițel. Biserica Sf. Atanasie
 în înfățișarea actuală.
 Figure 4. Niculițel. Sf. Atanasie Church.
 Actual aspect.

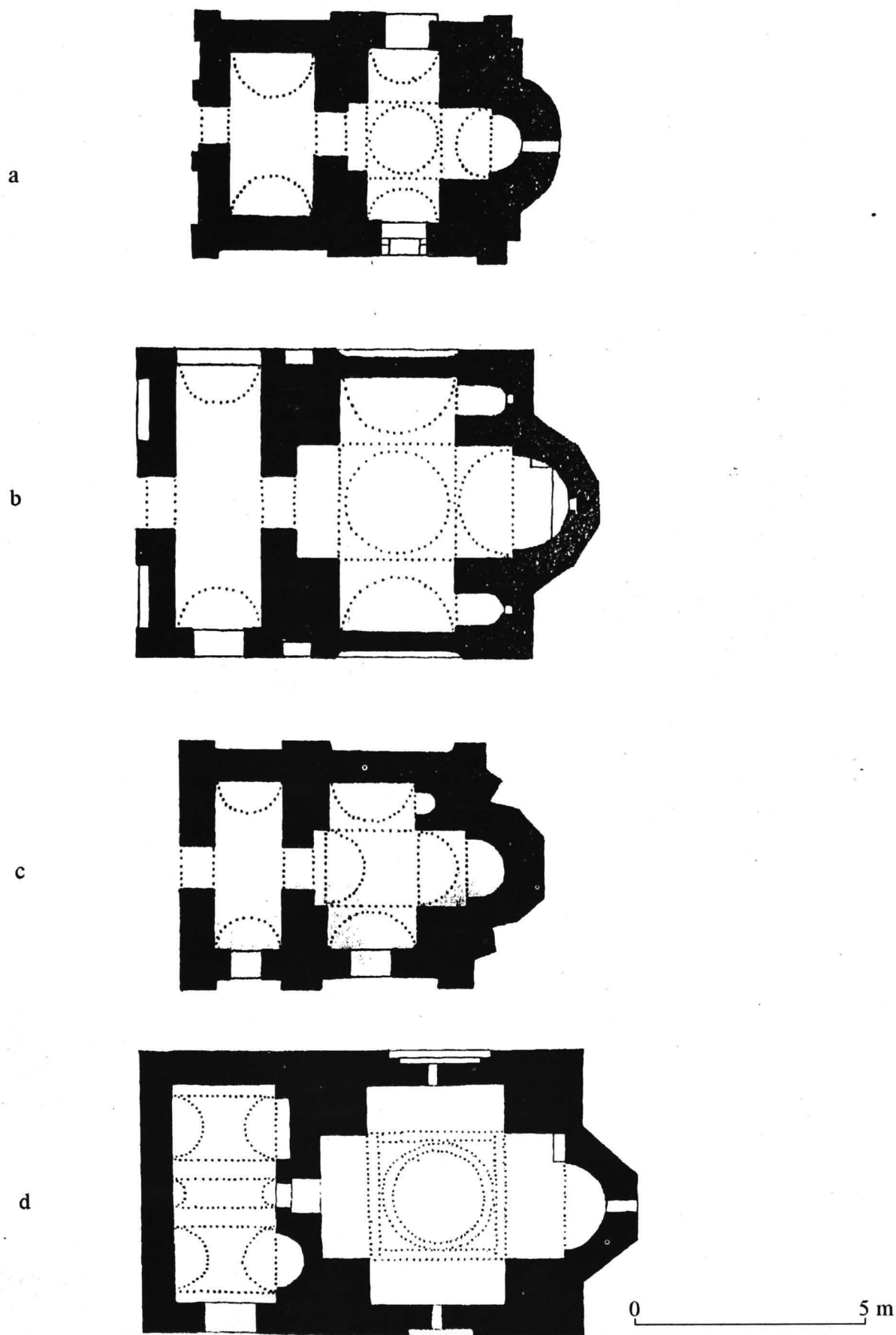

Figura 5. Bisericile sud-dunărene de la: Preslav, punctele Delidușka (a), Bjal Bruag (b), Seliște (c) și Sf. Apostoli din Nicopole (d).
 Figure 5. South Danube churches from: Preslav, points Delidușka (a), Bjal Bruag (b), Seliște (c) and Sf. Apostoli Church from Nicopole (d).

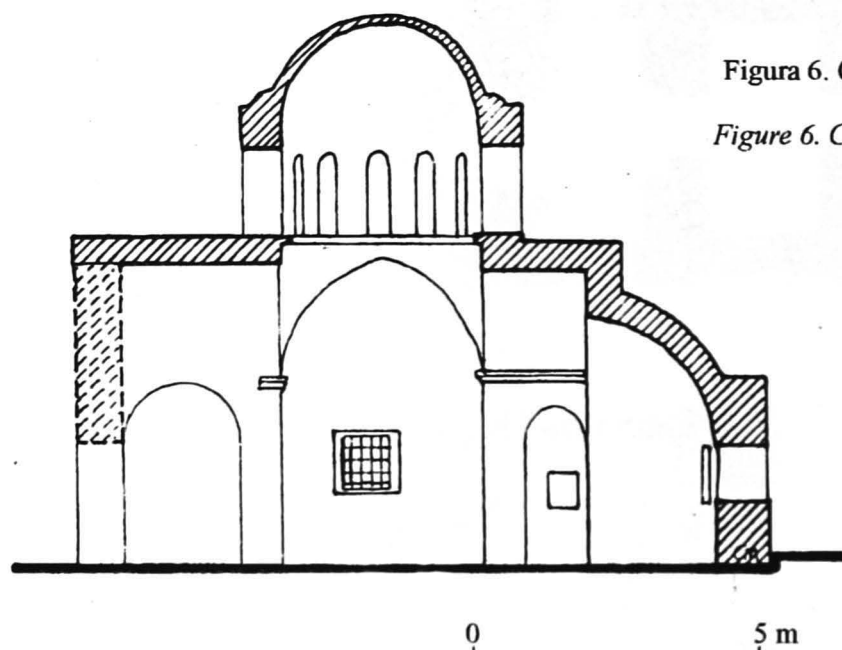

Figura 6. Cipru. Lagudera. Biserica Panaghia,
plan și secțiune.
Figure 6. Cyprus. Lagudera. Panaghia Church,
plan and section.

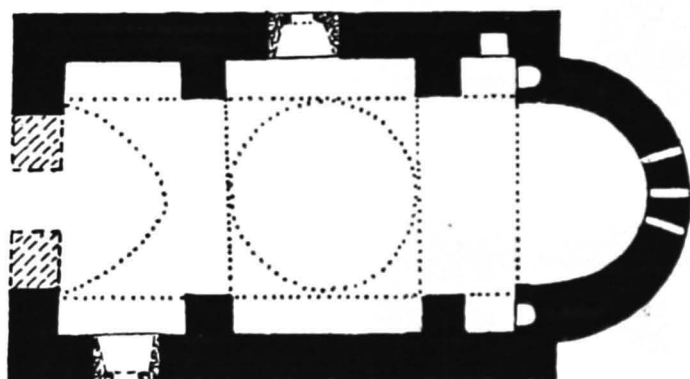

Figura 7. Curtea de Argeș.
Biserica domnească Argeș I.
Plan: 1 - ziduri păstrate la nivelul
fundațiilor, 2 - ziduri presupuse.
Figure 7. Curtea de Argeș. The
Noble Church Argeș I.
Plan: 1 - preserved walls at the
level of the foundations;
2 - supposed walls.

